

دانشکده : علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته : علوم سیاسی

گرایش: اندیشه سیاسی

عنوان پایان نامه :

شریعتی، سوژه و رهایی

رابطه سوژه و رهایی در اندیشه سیاسی شریعتی

نام دانشجو :

علی عبدی

استاد راهنما :

دکتر عباس منوچهری

مهر ۱۳۸۹

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بسمه تعالی

تاییدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

دانشگاه علوم انسانی

اعضای هیئت داوران نسخه نهایی پایان آقای **علی عبدی** تحت عنوان: **شریعتی، سوژه و رهایی**

را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آنرا برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد تائید می کنند.

اعضای هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	دکتر عباس منوچهری	دانشیار	
۲- استاد مشاور	دکتر احمد خالقی	استادیار	
۳- استاد ناظر (داخلی)	دکتر احسان شریعتی	استادیار	
۴- استاد ناظر (خارجی)			
۵- نماینده شورای تحصیلات تکمیلی	دکتر سید رضا شاکری	استادیار	

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانی که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عنوان پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می‌باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می‌باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه / رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (اثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده‌ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده‌ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین‌نامه‌های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته‌ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۳ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب علی‌عبدی دانشجوی رشته علوم سیاسی ورودی سال تحصیلی ۱۳۸۵ مقطع کارشناسی ارشد دانشکده علوم انسانی متعهد می‌شوم کلیه نکات مندرج در آئین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته‌های علمی مستخرج از پایان‌نامه / رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین‌نامه فوق‌الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می‌دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هر گونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهم نمود و بدینوسیله حق هر گونه اعتراض را از خود سلب نمودم»

امضاء: .....

تاریخ: ۹۲/۱۰/۴

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس ، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد نگارنده در رشته علوم سیاسی است که در سال ۱۳۸۹ در دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی جناب آقای دکتر عباس منوچهری ، مشاوره جناب آقای دکتر احمد خالقی از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب علی عبدی دانشجوی رشته علوم سیاسی مقطع کارشناسی ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: علی عبدی

تاریخ و امضا: ۹۲/۱۰/۴

دانشکده: علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته: علوم سیاسی

گرایش: اندیشه سیاسی

عنوان پایان نامه:

شریعتی، سوژه و رهایی

رابطه سوژه با رهایی در اندیشه سیاسی شریعتی

نام دانشجو:

علی عبدی

استاد راهنما:

دکتر عباس منوچهری

استاد مشاور:

دکتر احمد خالقی

مهر ۱۳۸۹

تقدیم به پدر و مادرم ، سایه بانان و پناهگاه وجودم

به همسرم، آرامش هستی ام

و

به مصطفای زندگی ام

تقدیر و تشکر

با تشکر و قدر دانی از اساتید بزرگواری که مرا در این پایان نامه راهنمایی و مشاورت نمودند:

دکتر عباس منوچهری، که هیچگاه خاطره‌ی شیرین و ملایم کلاس‌های اندیشه‌شناسی و روش‌شناسی‌اش از ذهن و یادم زدوده نخواهد شد. به پاس راهنمایی‌های صبورانه و مشفقانه‌اش.

و هم‌چنین دکتر احمد خالقی، با خاطره‌ی کلاس‌های جذاب و پرکشش جامعه‌شناسی سیاسی‌اش، به پاس مشورت‌های گرم، پرشورش و دلسوزانه‌اش.

و هم‌چنین دکتر احسان شریعتی، که برایم تداعی‌گر صمیمیت و فروتنی‌ علی شریعتی بود و نیز، دکتر رضا شاکری.

و در آخر، با سپاس از همسرم به خاطر صبوری‌هایش در طول نگارش پایان‌نامه.

چکیده

آنچه در این پژوهش مدنظر است، شریعتی و اندیشه سیاسی اوست. ایده‌های از مفاهیم کلیدی در اندیشه سیاسی دکتر علی شریعتی است که وی در آثار متعدد خود به آن اشاره داشته است و به آن پرداخته است. چنین به نظر می‌رسد که این ایده، یکی از ارکان اصلی اندیشه سیاسی دکتر شریعتی بوده است.

این پژوهش به رابطه میان ایده‌های با مفهوم سوژگی در اندیشه سیاسی شریعتی پرداخته و آنرا مورد بحث قرار داده است. مسئله و پرسش اصلی در این تحقیق عبارت است از نوع رابطه و نسبت میان ایده‌های با مفهوم سوژه در اندیشه سیاسی دکتر شریعتی. یعنی طرح این مسئله که این دو مفهوم کلیدی در اندیشه سیاسی شریعتی چگونه با یکدیگر مرتبط می‌شوند؟

پرسش‌های دیگر اصلی ما در این پژوهش عبارتند از:

1. مبادی نظری سوژه با واسطه شریعت کدام است؟
  2. شاخص‌ها و ابعاد‌های بخشی در اندیشه سیاسی شریعتی چیست؟
  3. سوژه با واسطه شریعتی چگونه با شاخص‌های بخشی در اندیشه سیاسی شریعتی ارتباط می‌یابند؟
- فرضیه اصلی ما در این تحقیق اینست که سوژه با واسطه ستون فقرات و مقوم ایده‌های شریعتی است. پیش فرض‌های ما در این پژوهش عبارتند از:

1. سوژگی نزد شریعتی نه سوژه خودبنیاد که سوژگی با واسطه است.
2. ایده‌های مفهوم مرکزی اندیشه سیاسی شریعتی است.

واژه‌های کلیدی

رهایی، رهایی بخشی، سوژه، سوژه با واسطه، اندیشه سیاسی شریعتی

مقدمه ۱

فصل اول؛ پیشینه تحقیق، چهارچوب نظری و روش فهم

- بخش اول؛ پیشینه تحقیق و ادبیات موضوع ۳
- بخش دوم؛ چهارچوب نظری ۲۱
- الگوی نظری نخست؛ اندیشه ی شریعتی، اندیشه پست مدرن ۲۲
- الگوی نظری دوم؛ اندیشه شریعتی، اندیشه انتقادی ۲۷
- الگوی نظری سوم؛ اندیشه شریعتی، اندیشه مدرن ۳۲
- الگوی نظری چهارم؛ اندیشه ی سیاسی شریعتی ۳۵
- الگوی نظری پنجم؛ هرمنوتیک رهایی ۴۵
- الگوی نظری ششم؛ بازگشت به نام خدا ۴۸
- الگوی نظری هفتم؛ سوژه با واسطه ۵۳
- بخش سوم؛ هرمنوتیک روشی بتی ۵۸

فصل دوم؛ زمینه های فکری و تاریخی

- شریعتی؛ زمانه و زمینه ۶۶
- رهایی در متن زمانه شریعتی ۶۷
- زیست - جهان ایرانی - اسلامی و رهایی ۷۱
- گفتمان جلال آل احمد ۷۱
- گفتمان چریکیسم ۷۷
- گفتمان اسلام سیاسی ۸۳
- زیست جهان سوم و رهایی ۸۵
- الهیات رهایی بخش ۹۱
- زیست جهان معاصر و رهایی ۹۴
- رهایی در نظر شریعتی ۹۶

فصل سوم؛ رهایی نزد شریعتی

- معنا و مفهوم رهایی ۱۰۰
- فرآیند تطور رهایی نزد شریعتی؛ زندگی و تجربه رهایی ۱۰۸

۱۱۷	..... دغدغه و دردِ رهایی
۱۲۰	..... گفتمانِ رهایی
۱۲۵	..... طرح هندسی مکتب؛ جهان بینی و ایدئولوژی رهایی بخش
۱۳۷	..... پروژه ی رهایی
۱۴۲	..... استراتژی پروتستانیسم اسلامی
۱۴۴	..... استراتژی رنسانس اسلامی
۱۴۷	..... استراتژی بازگشت به خویشتن
۱۵۲	..... آشکال سلطه
۱۵۵	..... مؤلفه های رهایی نزد شریعتی

فصل چهارم؛ سوژه و رهایی

۱۵۸	..... درباره سوژه مدرن؛ تفکر دکارت
۱۵۹	..... مبنای فلسفی روش کسب یقین و حقیقت
۱۶۰	..... تغییر ماهیت انسان در مدرنیته
۱۶۱	..... تغییر معنایی و ماهوی سوژه
۱۶۳	..... سوژکتیویسم، مبنای تفکر مدرن
۱۶۴	..... تحکیم مبانی سوژکتیویسم در کانت
۱۶۶	..... فرآیند سوژکتیویسم
۱۶۷	..... سوژکتیویته ماهیت مدرنیته
۱۶۷	..... نیچه و بحران مدرنیسم
۱۶۸	..... فاعل و سوژه ی رهایی نزد شریعتی
۱۷۱	..... رهایی از چهار زندان انسان

فصل پنجم؛ نتایج

۱۸۱	..... مقدمه روشی
۱۸۳	..... عرفان، برابری و آزادی؛ رهایی، ذیل نام خدا
۱۹۱	..... نتایج
۱۹۸	..... فهرست منابع

مقدمه

از جمله چهره‌های بسیار برجسته "تاریخ فکری" ایران معاصر، یکی هم دکتر علی شریعتی است که تأثیر فراوانی از حیث اندیشه و عمل سیاسی بر افشار دانشجو، تحصیل کرده و روشنفکر هم نسل و نسل‌های پس از وی از خود بجای نهاده است. بر همین اساس است که شریعتی همواره برای آنانکه در حوزه اندیشه و عمل (سیاسی) تاریخ فکری ایران معاصر به فعالیت مشغولند همیشه موضوع مناسب و جذابی بوده است و لذا شریعتی را از زوایا، ابعاد و وجوه گوناگون مورد بررسی و مطالعه قرار داده‌اند.

از دیگر سو می‌دانیم که در اندیشه سیاسی معاصر غرب، ایده‌رهای بصورتی جدی مدنظر قرار گرفته و طرح شده است و این ایده، در چارچوب رهیافت‌های مختلف با رویکردهای متفاوتی مطرح نظر قرار گرفته است. از اندیشه‌رهای مندرج در «نظریه انتقادی» مکتب فرانکفورت به ویژه در اندیشه آخرین بازمانده این مکتب، یعنی «یورگن هابرماس» (به ویژه در نظریه «کنش ارتباطی» وی) گرفته تا رویکرد «هرمنوتیک رهایی» مندرج در تضمینات سیاسی فلسفه هایدگر، و تداوم آن در نگرش‌های «هرمنوتیک سیاسی».

آنچه در این تحقیق مورد نظر است، بررسی نسبت میان مفهوم «رهای» و «رهای بخشی» با مفهوم "سوژه با واسطه" (همان چارچوب تحلیلی - توصیفی فرزین وحدت) نزد شریعتی است. در واقع آنچه در اینجا مهم است پرسش از اندیشه‌رهای شریعتی از دریچه و مبنای سوژه باواسطه است لذا در ابتدا با بررسی و تحلیل ایده‌رهای و رهای بخشی در نزد شریعتی و شناسایی و احصاء شاخص‌ها و مؤلفه‌هایی کلیدی و اساسی رهای بخشی در نزد وی آنها را به محک مفهوم سوژه باواسطه زده تا ببینیم که به چه میزان این شاخص‌ها برگرفته و متأثر از سوژه باواسطه در نزد شریعتی است و تا چه میزان کیفیت نظری و ماهیت تئوریک این شاخص‌ها و مؤلفه‌ها از آبخور سوژه باواسطه شریعتی سیراب شده و برگرفته از چنین سرچشمه‌ای است.

فصل اول

پیشینه تحقیق، چهارچوب نظری و روش فهم

بخش اول؛ پیشینه تحقیق و ادبیات موضوع

در واقع ادبیات تولید شده درباره شریعتی در نسبت قرب و بعد به موضوع این رساله (سوژه و رهایی در اندیشه شریعتی) سنجیده شده و به نسبت این قرب و بعد مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و متناسب با همین ملاک درباره آنها توضیح داده خواهد شد خواه در قالب یک عبارت یا جمله یا یک پاراگراف و یا یک یا چند صفحه که در آنها درباره آن اثر به صورت مبسوط آنچه ضروری است گفته خواهد شد.

از حیث دین شناسی شریعتی کتابی که می‌توان نام برد، "شریعتی و بازفهمی دین" نوشته "محمدیاسین(علی) دژاکام" است. این کتاب در چارچوب الگوی نظری بازسازی فکری دینی اقبال این مسئله را دنبال می‌کند. از نظر نویسنده، علت اصلی حرکت شریعتی در مسیر احیاء و بازفهمی و بازسازی فکر دینی، "عقب ماندگی فکری، علمی، فرهنگی و صنعتی مسلمانان و به طور کلی تمدن اسلامی" است (دژاکام، ۱۳۸۱، ۱۵) و برای حل این معضل بود که شریعتی ایده "بازگشت به خویشتن" را طرح نمود (همان) و از نظر نویسنده این خویشتن همان اسلام نبوی و تشیع علوی است (همان). اما از آنجا که اسلام و تشیع موجود نه تنها توان این کار را ندارند بلکه خود از عوامل انحطاط و عقب ماندگی بشمار می‌آیند. لذا شریعتی برای توانمندسازی این هر دو ایده، تجدید حیات دین، بازسازی دین، رنسانس اسلامی و پروتستانتیسیم اسلامی و در نهایت، احیاء اسلام و تشیع نخستین را طرح می‌کند. و این یعنی طرح مجدد اسلام در قالب «اسلام آگاهی بخش» مترقی معترض، به مثابه یک ایدئولوژی آگاهی بخش و روشنگر. (همان، ۱۷) وی طرح مباحثی چون "مذهب علیه مذهب"، "تسنن نبوی و تسنن اموی"، "تشیع علوی و تشیع صفوی" توسط شریعتی را نیز در همین راستا می‌بیند. (همان، ۱۹)

در حقیقت اینها همه در کنار هم شاکله «اصول استراتژی آگاهی بخشی» شریعتی را بر می‌سازند. از نظر دژاکام اما مهمترین رکن «استراتژی آگاهی بخشی - رهایی بخشی» شریعتی، احیاء و بازسازی مفاهیم دینی است. (همان ۸۹) چه اینکه از نظر وی، احیاء این مفاهیم در جامعه دینی، هم آگاهی بخشی است، هم حرکت آفرین و تحرک زا و هم در نهایت، زمینه ساز رهایی خواهد بود و **رهايي بخش**. (همان، ۹۱-۸۹) در ادامه وی به تعیین جایگاه حقیقی مفاهیم و معانی دینی در رویکرد شریعتی به دین می‌پردازد. (همان، ۹۴/۹۸) و رویکرد شریعتی در این حوزه را نیز رویکردی **استعلایی و رهایی بخش** می‌داند (همان) چه اینکه از نظر

دژاکام، شریعتی بر آن بود تا با کشف هندسه درست مفاهیم دینی و کشف نسبت درست میان آنها و مبانی دین، ظرفیت و خصلت **رهایی بخش** آنها را متجلی ساخته و این ظرفیت **رهایی بخش** (عینی و معنوی) را در جامعه سرریز کند. (همان)

البته آثار دژاکام درباره شریعتی به این اثر محدود نمی شود و دو اثر دیگر را در بر می گیرد. نخست در کتاب "**نواندیشان مسلمان در اندیشه استاد مطهری**" به تحلیل و نقد نواندیشانی چون سید جمال الدین اسدآبادی، محمد عبده، کواکبی، اقبال، مهدی بازرگان و علی شریعتی از نگاه مطهری پرداخته است. اثر دوم با نام "**از دل کویرم**"، زندگی خودنوشت دکتر شریعتی بر اساس آثار خود شریعتی است که همانطور که از عنوان پیداست روایت زندگی شریعتی از زبان خود اوست که توسط دژاکام جمع آوری و تنظیم شده است و بیشتر وصف حال اوست تا بیان اندیشه ها و تفکراتش اگر چه گاه به گاه اندیشه هایش نیز در آن مندرج است.

اما آثار دیگری که از منظر رویکرد شریعتی به دین (اسلام) بر اندیشه وی پرداخته اند، آثار عبدالکریم سروش است. آن دسته از آثار سروش که به احیای شریعتی و نیز بازسازی فکر او توجه نشان داده اند، آثار متقدم وی را تشکیل می دهد که از لحنی همدلانه برخوردارند و هر چه به آثار متأخر وی نزدیک می شویم رنگ و بویی انتقادی آن غلیظ تر و پررنگ تر می شود که مباحث انتقادی رویکرد ایدئولوژیک وی در این دسته قرار می گیرند.

آن دسته از آثار سروش که از منظر احیای شریعتی نگریسته اند عبارتند از: **قصه ارباب معرفت**، **مدارا و مدیریت**، **تفرج صنع**. اما آثاری که به رویکرد ایدئولوژیک کردن دین شریعتی پرداخته و آن را نقد کرده اند: **فربه تر از ایدئولوژی**، **آئین شهریاری و دینداری**. وی اما در کتاب **رازدانی و روشنفکری** "نیز از منظر روشنفکری دینی به شریعتی پرداخته و نیز در مقاله ای در کتاب "**فربه تر از ایدئولوژی**" جامعه شناسی دین شریعتی را بر رسیده است و البته در کتابی به نام "**از شریعتی**" به طور مستقل به شریعتی پرداخته است.

اما فراتر از همه اینها آنچه مهم است، رویکرد رهایی بخش سروش به ایده "**بازگشت به خویشتن**" شریعتی است. در واقع سروش ایده بازگشت به خویشتن شریعتی را به مثابه ایده **رهایی** می نگرد و این در اندیشه سروش که چندان در آثارش به رهایی نمی اندیشد و نمی پردازد قابل تأمل است. رویکرد دیگر سروش به

اندیشه شریعتی، طرح "ایدئولوژیک کردن دین" بود که البته مناقشات فراوانی را پدید آورد و مباحث دراز دامنی را موجب شد.

"دین اندیشان متجدد و روشنفکری دینی؛ از شریعتی تا ملکیان" تألیف محمد منصور هاشمی

است. مؤلف با رویکرد نقد رادیکال مبتنی بر ایدئولوژیک اندیشی شریعتی اندیشه او را کاویده است. نویسنده از یکسو بدون توجه به مبانی، روش و غایات شریعتی و نیز اصول و روش خود او، و بدون توجه به نسبت کل به جزء اندیشه شریعتی با رویکردی جزء نگرانه و تقطیع جملات و گزاره‌های شریعتی و نیز عدم توجه به و تقدم و تأخر تاریخی آنها در جغرافیای اندیشه شریعتی و نیز بدون توجه به محکومات و تشابهات اندیشه شریعتی و شریعتی متقدم و متاخر و ارجحیت اندیشه شریعتی متأخر بر شریعتی متقدم به اندیشه وی پرداخته. یکی از ضمایم کتاب ضمیمه ای است به نام "علی شریعتی و احمد فردید" که به قرابت ها، تشابهات و مقارنه‌های آراء فکری این هر دو پرداخته است.

سعید حجاریان در مقاله "نقدی بر نظریه فربه‌تر از ایدئولوژی" که در پاسخ سروش نگاشت، "ایدئولوژی" را در نسبت عرفی گرایبی و نیز عرفی شدن یا دنیوی شدن جوامع بررسی می کند و پدیده ایدئولوژیک شدن دین را رهاورد دنیوی شدن جوامع بشری در دوران مدرن می داند (حجاریان، ۱۳۸۰، ۱۵۴-۱۵۲) که خود در نهایت به عرفی شدن امور قدسی می انجامد (همان، ۱۵۴-۱۵۳). در این میان ایدئولوژی، علاوه بر نقش های بازگفته قبلی نقش اجتماعی دیگری نیز بازی می کند. اگر ایدئولوژی متناظر دین طراحی می شود پس می-بایست متناظر "رستگاری اخروی فردی" در دین چیزی عرضه کند که آن همان "رهایی" زمینی اجتماعی است. و اگر رستگاری رو به بهشت آسمانی دارد، **رهایی اجتماعی** ایدئولوژی رو به "اتوپیا" دارد.

اما آثاری که از منظر روشنفکری به بیان اندیشه‌های شریعتی و بررسی و تحلیل آن پرداخته‌اند. جهاندار امیری در کتاب "**روشنفکری و سیاست**" با "بررسی تحولات روشنفکری در ایران معاصر" اندیشه شریعتی را در نسبت با "نهضت خداپرستان سوسیالیست" به عنوان یک جریان روشنفکری چپ، اما با دغدغه‌های مذهبی مورد مطالعه قرار داده و ریشه‌های فکری شریعتی را در یک تبارشناسی فکری به این جریان برمی گرداند. فرهاد شیخ قرشی در کتاب "روشنفکری دینی و انقلاب اسلامی" با تحلیل گفتمان روشنفکری شریعتی، شاخص‌هایی گفتاری خاصی را برای آن برمی شمرد که در دو وجه کلی "روشنفکری" و "دینداری" صورت

بندی شده‌اند. رضا دهقانی اما در کتاب "روشنفکران دینی و دینداران روشنفکر"، شاخص‌های گفتمان روشنفکری شریعتی را به مثابه دوره سوم دین‌شناسی روشنفکری ایران پس از دوره نخست مشروطه و دوره دوم پس از رضا شاه بر می‌شمرد.

حامد الگار نیز اندیشه شریعتی را در چارچوب پارادایم "نهضت اصلاح دینی" و احیاگری مورد تأمل و بررسی قرار داده است. وی در مجموعه گفتارهایی با نام "انقلاب اسلامی در ایران"، اندیشه‌های شریعتی را در قالب اسلام به مثابه ایدئولوژی بررسی کرده و اساس کار شریعتی را استوار بر مفهوم خاص "توحید" در نگاه شریعتی می‌داند و سه رکن استوار بر این اصل را "جامعه‌شناسی"، "انسان‌شناسی" و "فلسفه تاریخ" می‌داند. آنگاه از درون این هر سه که از اصل اعتقادی توحید سرچشمه گرفته است، ایدئولوژی به مثابه برنامه عمل جامعی برای بنای جامعه ایده‌آل و به تبع آن انسان ایده‌آل شکل می‌گیرد که در این نگرش جامعه ایده‌آل همان "امت" است و انسان ایده‌آل نیز همان "امام" است.

محمدرضا تاجیک نیز روایتی جالب از شریعتی در کتاب "دین، دموکراسی و روشنفکری در ایران امروز" بدست می‌دهد. او با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی که روش غالب اوست، به تحلیل سپهر گفتمانی شریعتی پرداخته است. تاجیک گفتمان شریعتی را در نقطه تلاقی نقدی و اسازانه نسبت به قرائت‌های سنتی و تجددگرا از اسلام می‌انگارد که در هیئت یک طرح هندسی و ایدئولوژی انقلابی تبلور یافته است. (تاجیک، ۱۳۸۴، ۶۱) از نظر وی گفتمان شریعتی یک "گفتمان رهایی" بود. (همان)

یوسفی اشکوری نیز تلقی ای شبیه به تاجیک از پروژه شریعتی دارد. از نظر اشکوری، شریعتی "انقلاب" را توأم با "اصلاح" می‌دید و هر یک را بدون دیگری ناقص می‌انگاشت. (اشکوری، ۱۳۷۷، ۲۰۸-۲۰۷)

فروغ جهانبخش در کتاب "اسلام، دموکراسی و نوگرایی دینی؛ از بازرگان تا سروش" بیشترین حجم مطالب خود درباره شریعتی را به نوع نگرش وی به دموکراسی اختصاص داده است. از نظر وی "شریعتی به این امر که آزادی و برابری در طول تاریخ بشریت دو منبع اصلی الهام بخش برای جنبش‌های انقلابی بوده‌اند، اعتقاد راسخی داشت. بعد سوم عشق عرفانی است. (جهانبخش، ۱۳۸۳، ۱۹۶)

محمد حکیم پور در کتاب "شریعتی در زندان" درصدد آن بوده است تا "تأملات" شریعتی را در کنار "تأملات" وی و در پرتو آن بیان کند تا در نهایت بتواند یک "بیوگرافی تحلیلی" را در کنار "بررسی اندیشه-

های " شریعتی ترسیم کند. از نظر وی در جهان بینی شریعتی، توحید به مثابه زیربنا و نه اصلی در کنار دیگر اصول اسلام در نظر گرفته می‌شود. این زیربنا به نوبه خود دارای چهار وجه است. هستی شناسی توحیدی، فلسفه تاریخ توحیدی، نظام اجتماعی توحیدی و اخلاق یا انسان شناسی توحیدی که بحث ارزشهای مبتنی بر توحید را شامل می‌شود. (حکیم‌پور، ۱۳۸۳، ۷۵)

عباس کاظمی در کتاب "**جامعه‌شناسی روشنفکری دینی در ایران**"، پروژه روشنفکری شریعتی را در چارچوب گفتمان "ایدئولوژیک کردن دین" تحلیل می‌کند. شاخص‌های قرائت ایدئولوژیک شریعتی رویکرد تفسیری به دین به مثابه راهنمای عمل و رهایی بخش، دین به مثابه الگوی تغییر جهان، معطوف به عمل سیاسی و رویکرد انتقادی به مدرنیته غربی است و آموزه‌های آن نیز، بومی گرایی، رویکرد تمامیت خواهانه به ایدئولوژی اسلامی با خصایصی چون انقلابی بودن، انتقادی بودن، انتخابی بودن، آگاهی بخشی و **رهایی بخشی** است. این قرائت از یکسو قائل به نقش رادیکال دین در عرصه سیاست و اجتماع بود و از دیگر سو دین شناسی آن معطوف به نوعی عمل اجتماعی (پراکسیس) بود. (کاظمی، ۱۳۸۳، ۱۲۹-۱۲۷)

علی سروش در کتاب "**شریعتی و دیالکتیک مبارزه**" جنس این آگاهی را "خودآگاهی ملی، مذهبی و آگاهی طبقاتی" می‌داند (سروش، ۱۳۷۸، ۲۲) و معتقد است که شریعتی کار فرهنگی (آگاهی‌بخش) را پیش‌شرط تحول بنیادی (رهایی بخش) می‌دانست.

رسول ملکی‌راد در کتاب "**شریعتی و نقش او در شکل‌گیری انقلاب اسلامی**"، به دنبال آن است تا نشان دهد که انقلاب اسلامی در واقع یک فروپاشی و انفجار سیاسی و اجتماعی بود که در سایه فقدان یک فضای عمومی رسمی و شفاف با پهنای وسیعی در اعماق لایه‌های مختلف اجتماعی شکل گرفت. فروپاشی ای متأثر از انسجام گفتمانی علی شریعتی در ایجاد یک نظم هویتی و معنایی خاصی بود که توانست در چارچوب ایدئولوژیک خود، بخشهایی از لایه‌های اجتماعی در حال دگردیسی را برعلیه نهادها، نشانه‌ها و سمبل‌های معنایی و سیاسی نظام حاکم بسیج کند.

از جمله کتابهایی که در ارتباط با علی شریعتی به نگارش درآمده است و کل کتاب به شرح و توصیف زندگی سیاسی، اجتماعی و مجموعه اقدامات وی در برابر حوادث مختلف اختصاص دارد، کتاب "**شریعتی مسلمانی در مسیر ناکجاآباد**" است به قلم «علی رهنما». کتاب رهنما با نگاهی توصیفی و تحلیلی ضمن بررسی

معضل زندگی فکری، زیست سیاسی و اجتماعی او را مورد بررسی قرار داده است. به نحوی که روایت وی در قالب ارتباط دو سویه فکری و عملی و بالعکس شکل می‌گیرد. محیط و جریان‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در تفکر و اندیشه شریعتی تأثیر می‌گذارند و شریعتی در جهت دادن و هدایت تحولات عنصری خنثی نیست. در کنار این مسئله، هم‌چنین به جزئیات و شخصیت‌های متعدد مذهبی و غیرمذهبی شناخته شده و شناخته نشده مرتبط با موضوع اشاره‌های ارزشمندی می‌کند که از این حیث در شفاف‌سازی تحولات این قسمت از تاریخ معاصر کشورمان بسیار مفید است که از جمله آنها می‌توان به جریان روحانیت، جریان مطهری، مجاهدین خلق، جریان مارکسیستی، مواضع رژیم پهلوی و... اشاره کرد.

«علی شریعتی و حقوق بشر» نوشته «آنتون وسلز» ترجمه محمد حسین حافظیان. وسلز در این کتاب

شریعتی را نوعی «متأله‌رهای بخش مسلمان» (پیرو الهیات‌رهای بخش) می‌داند.

کتاب دیگر «روشنفکران ایرانی و غرب» تألیف مهرزاد بروجردی ترجمه جمشید شیرازی است. کتاب

به بررسی نظرات طیف‌های مختلف روشنفکری از جمله احمد فردید، حلال آل احمد، رضا داوری اردکانی، داریوش شایگان، حسین نصر، احسان نراقی، فخرالدین شادمان، حمید عنایت، عبدالکریم سروش و علی شریعتی می‌پردازد. مسائلی هم‌چون شرق‌شناسی، بومی‌گرایی، غیریت و دگرسازی از غرب در برابر خود و غرب‌گرایی. بروجردی با طرح مفهوم جدید به نام «غرب‌شناسی وارونه» که آن را نظیر و معادل مفهوم «شرق‌شناسی وارونه» ادوارد سعید می‌انگارد درباره غرب‌شناسی روشنفکران ایرانی را بررسی کرده است. وی اندیشه شریعتی را در چارچوب گفتمان غرب‌شناسی وارونه تحلیل کرده و اندیشه وی را در غیریت‌سازی غرب در برابر «شرق» سهیم دانسته و وی را «لوتر بلند پرواز» می‌نامد و ایده بازگشت به خویشتن وی را در قالب بومی‌گرایی می‌داند. (بروجردی، ۱۳۷۷، ۱۷۴)

حاتم قادری یکی دیگر از پژوهشگرانی است که پس از سال‌های متمادی از مرگ شریعتی و بازخوانی‌های

مجدد اندیشه‌های او را از سوی طیف‌های مختلف فکری موافق، در سه کتاب «اندیشه‌هایی دیگر»، «آزادی وجدان، مفهومی پسا پیامبری» و «در مرز اندیشه» به اندیشه‌های او پرداخته است. در کتاب اندیشه‌های دیگر، به زندگینامه، آثار و اندیشه شریعتی پرداخته است. در بخش اندیشه وی محورهای اصلی اندیشه شریعتی را در

سه مقوله «کویریات، اجتماعیات و اسلامیات» خلاصه می‌کند. (قادری، ۱۳۷۸، ۳۵۴)

تقی رحمانی در کتاب «شریعتی نقاد سنت، قدرت، مدرنیته»، ویژگی تفکر شریعتی را از حیث نقادی معطوف به سه وجه سنت، قدرت و مدرنیته می‌داند. رحمانی اندیشه شریعتی را در وجه انتقادی‌اش در مثلث انتقاد از سنت، قدرت و مدرنیته واکاویده است و البته وجه دیگر اندیشه وی را، استعلا یا فراروندگی معطوف به «مدرنیته شرقی» می‌داند. (رحمانی، ۱۳۸۴، ۱۱-۱۹) اما بیشترین حجم کتاب، بررسی استراتژی شریعتی در قالب «استراتژی مکمل» است. از نظر رحمانی استراتژی شریعتی، استراتژی به مفهوم سیاسی آن نیست (همان، ۱۲۲) بلکه استراتژی مکمل است که از نظر رحمانی یک «استراتژی آگاهی بخش» است که چهار مرحله ۱. ایده‌پردازی ۲. مهندسی سپهر گفتمانی جامعه ۳. ارائه نظریات کلان ۴. مهندسی جامعه تقسیم می‌شود (همان، ۱۲۰) و از آنجا که معطوف به «رهایی» است (همان، ۱۴۲) این استراتژی مکمل را استراتژی «آگاهی بخش - رهایی بخش» دانست.

رضا علیجانی به جز کتاب «ایدئولوژی؛ ضرورت یا پرهیز» با نگارش آثار دیگری توانسته خود را در عداد "شریعتی پژوهان" پرکار مطرح نماید. آثاری چون "شریعتی و ساواک"، "بدهمی یک توجیه ناموفق"، "نوگرایی دینی، نگاهی از درون" و سه جلد "شریعتی شناسی" می‌باشد. با عناوین: «زند خام با شریعتی شناسی ج ۱، اصلاح انقلابی؛ شریعتی شناسی ج ۲، صف‌ها اشتباه نشود؛ شریعتی شناسی ج ۳».

کتاب دیگر، "رویارویی با تجدد" تألیف عبدا... نصری است در دو جلد. جلد یک پیشینه تاریخی مواجهه ایرانیان با تجدد در دوران معاصر و جلد دوم به آراء متفکرانی چون شادمان، بازرگان، جلال آل احمد، شریعتی، مطهری، فروید، داوری، سروش، علامه جعفری پرداخته است. نصری، شریعتی و دین ایدئولوژیک وی را در مواجهه با غرب و تجدد می‌کاود. نصری مباحث غرب‌شناسی شریعتی را در قالب مباحث ذیل صورت‌بندی می‌کند. ادوار غرب، انحراف دین و رکود غرب، روشنفکر و پیدایش مدرنیته، شرق و غرب، ویژگی‌های دوران معاصر، الیناسیون انقطاع تاریخی، مواجهه با غرب، تشیع صفوی آغاز غربزدگی، یونان‌زدگی.

دکتر علی محمد نقوی در کتاب «جامعه‌شناسی غربزدگی»، بزرگترین وجه غرب‌شناسی شریعتی و مواجهه وی با غرب را در آن می‌بیند که وی هم‌چون اقبال، در عین مواجهه با بزرگترین اندیشمندان غربی چون هایدگر و سارتر، "تسلیم غرب نشد" و با "اندیشه انتقادی" به مواجهه با آن پرداخت و تعهد و بینش اسلامی‌شان را فرو نگذاشت و در نهایت توانست، "اسطوره غرب" را بشکند و روح غرور و امید و خودباوری را